

Katastry

- soupis nemovitého majetku vytvořený pro daňové a úřední účely

Berní rula¹ - první úplný soupis daňových povinností (platba kontribuce) v Českém království z roku 1654. (obdobný katastr pro území Moravy se nazývá Lánové rejstříky – první lánová vizitace k r. 1657)². Celá suma kontribuce, jež byla panovníkovi povolena, byla nejprve rozvržena na jednotlivá panství (repartice) a panští úředníci příslušnou částku rozdělili opět na poddané (subrepartice).

Stavovský český sněm rozhodl roku 1652 o provedení podrobného soupisu všeho berni podrobeného majetku (tedy poddanského) v Čechách. Zatím účelem byly ustanoveny čtyři visitační komise složené ze 4 osob - jeden zástupce za každý stav, které měly navštívit všechna panství a statky, prohlédnout vsi, poddanská pole, pořídit soupis berni podléhajících poddaných tzv. "skutečně osedlých" a stanovit počet osedlých pro každou ves.³ Tento počet byl dodatečně komisí připsán ke každé vsi a shrnut pro celé panství. Podle jejich počtu byly určovány berní podíly toho kterého panství a kraje. V době do jara 1655 sepsaly komise podle svých instrukcí všechny české kraje, Prahu a Kladsko, s výjimkou Chebska. Výsledkem "generální vizitace země" je berní rula. U každého poddaného je uváděna celková rozloha jeho polí, výměra ozimů, jařin, počty dobytka. Nejsou uvedeni podruzi ani čeled' (to jest poddaní bez berního - zdanitelného majetku). Zachycovány jsou pusté osedlosti, vyhořelé usedlosti a nově se usazující poddaní v letech 1652-54. Uváděna jsou řemesla, pokud byla poddanými provozována. Nestejným způsobem komise zaznamenávaly mlýny, kostely, fary, lesy, počet ovčáckých mistrů a pacholků a také bonitu půdy. *Berní rula představuje důležitý krok v procesu budování absolutistického státu, který (zatím jen nesvobodné) zdaňuje sám a to na základě přesnějších údajů o každé usedlosti jednotlivě. Byla základem pro výběr daní až do reformy roku 1712, která zahrnula i svobodné, a do reformy Marie Terezie z roku 1749 až 1756, založené už na výměře a výnosu pozemků. Přesné vyměření jednotlivých pozemků katastru na základě triangulační sítě se uskutečnilo až v 19. století – Stablní katastr.*

¹ Knihy jsou děleny dle krajů. Uloženy jsou v Národním archivu v Praze.

² Z první lánové vizitace (1656-1658) se dochovaly jen nepatrné zlomky (3 celozemské sumáře uspořádané podle krajů a 4 krajské relace podle dominií); Druhá lánová vizitace proběhla 1669-1679. Existovala dvě hlavní kritéria pro určení daňového zatížení - velikost usedlosti a kvalita (kategorie) půdy, kterou daný usedlý obdělával. Oboje dohromady dávalo tzv. **berní lán**. V případě půdy první kategorie (půda, do které se seje pšenice) to bylo 100 měřic osevu, druhé kategorie (půda, do které se seje oves) to bylo 125 měřic, v případě půdy třetí kategorie (půda, do které se seje žito) to bylo 150 měřic. Dále v rejstříku najdeme údaje týkající se množství osévané půdy. Jedná se o údaj, na kolik kusů orné půdy sedlák seje, tj. na kolika místech má pole. Osev se uvádí ve starých rakouských plošných mírách – Metz a Achtel, tedy měřice, která činila 0,19 hektaru, a achtl, který se odvozoval od měřice – už z jeho názvu vyplývá, že se jednalo o jednu osminu měřice. Dnes uloženy v MZA v Brně - <http://www.mza.cz/a8web/a8apps1/d1/a8sl4dd2bad3D1.htm>

³ „Osedlý“ byl berní jednotkou rovnající se jednomu sedlákovi, nebo 4 chalupníkům, či 8 zahradníkům. Na osedlé byla přepočtena i řemesla a živnosti.

- Po zavedení berní ruly do praxe se projeví nedostatky - podhorské kraje byly, vzhledem k menším výnosům na osedlého znevýhodněny. U těchto panství, kde došlo ke stížnostem, se provedla revisitace, která nahradila berní rulu. Vzniká tak vlastně nový, leč neúplný katastr a to postupně v letech 1667 - 1682. Obsah je shodný s berní rulou, navíc je zde kolonka s uvedením hospodáře z doby předešlého katastru tj. berní ruly.

Tereziánský katastr⁴ - označení pro dvě aktualizace rustikálního katastru (tj. soupisu půdy, který měli poddaní v dědičném nájmu), ke kterým došlo za panování Marie Terezie v letech 1741–1748 (První tereziánský katastr rustikální, též Třetí berní rula, v platnost vstoupil 1. 5. 1749) a 1748–1757 (Druhý tereziánský katastr rustikální, též Čtvrtá berní rula). Pod tímto názvem byl užíván v Čechách, katastr pro Moravu je znám pod názvem „Rektifikační akta“. K vytváření aktualizací původní berní ruly vedly především dvě okolnosti:

1) Berní rula byla vytvořena za pouhé tři roky (1653–1656), což způsobilo, že se do ní dostala celá řada chyb a nepřesností. Jejím hlavním nedostatkem bylo, že nebrala v potaz rozdílnou bonitu (úrodnost) půdy v různých oblastech.

2) Berní rula zachycovala pouze rustikální (poddanskou) půdu, nikoli půdu dominikální (panskou).

První tereziánský katastr z r. 1748 zachycoval pouze rustikální půdu a v otázce bonity odstranil pouze některé nejvýraznější nedostatky berní ruly. Teprve druhý tereziánský katastr z r. 1757 zahrnul jak rustikální, tak dominikální půdu a kvalitně zachytil bonitu půdy (rozdělil ji do osmi kategorií podle úrodnosti, což je dokonce více než dnešní katastry). *Při tvorbě katastru docházelo ojediněle i ke tvorbě map, které ale nebyly zpracovány podle jednotného stylu.*

Josefský katastr - katastrální operát, který začal vznikat na základě patentu císaře Josefa II. ze dne 20. dubna 1785. Katastr navazoval na tereziánské katastry, ale přinášel řadu novot, především přesné vyměřování. K jeho vyměření došlo v krátkém čase, přičemž do praxe byl zaveden již roku 1789. Vzhledem k tomu, že při vyměřování nebylo děláno rozdílu mezi panskou a poddanskou půdou, po celou dobu proti katastru protestovala především šlechta, což po náhlé Josefově smrti přinutilo nástupce Leopolda II. roku 1791 katastr odvolat.

Při vyměřování bylo ovšem nalezeno 60 % půdy, které předchozí katastry vůbec neznaly, takže návrat k předchozímu stavu nebyl udržitelný. Proto byl následujícího roku 1792 vyhlášen kompromisní katastr nazývaný tereziánsko-josefský. Tento stav trval do roku 1860, kdy byl vyhlášen stabilní katastr.

Byl založený na výsledcích skutečného, i když velmi hrubého, měření, a nikoliv pouze na základě daňových přiznání, současně byl prvním pozemkovým katastrem, základní jednotkou

⁴ Tereziánský katastr se spolu s ostatní pomocnou dokumentací nachází pro Čechy v Národním archivu v Praze a pro Moravu v Moravském zemském archivu v Brně

pro odhad výnosu byl pozemek (jehož výměra byla v terénu skutečně změřena), který nahradil do té doby základní daňovou jednotku – usedlost, jako první ze soupisů majetku zahrnoval jak dominikální, tak rustikální pozemky. Katastr byl vyhotoven pro jednotlivé berní obce. Nejprve byly určeny hranice těchto katastrálních obcí (včetně protokolu o průběhu hranic), plocha každé obce se rozdělila na tzv. pozemkové tratě a hony (menší celky ohraničené cestami, potoky atd.). Pozemky, označené tzv. topografickým číslem (Numerus topographicus), se zařazovaly do čtyř druhů: role, louky, vinice a lesy. Z nich se následně vypočítával hrubý výnos. Do měření tedy nebyly zahrnuty zemědělsky neobhospodařované plochy: neplodná půda, cesty, silnice či vodní toky a plochy apod.

Způsoby vyměřování pozemků:

- Výměru pozemků menšího rozsahu a pravidelnějšího tvaru měřili sedláci řetězcem nebo provazcem (měření „skrže sedláky“) pod vedením vrchnosti nebo podle instrukcí inženýra. Tyto pozemky se nezobrazovaly, avšak jejich rozměry se zapsaly do tzv. fassé.
- Výměru rozsáhlejších a nepravidelných pozemků (zejména lesů či větších pozemků ve svahu) zaměřil přísežný inženýr většinou měřickým stolem (měření „skrže zeměměřiče“) a zobrazil je.

Domy byly sepsány, označeny domovním číslem (které přejaly následující katastrální operáty), ale nezaměřovaly se.

Operát obsahoval:

- polní náčrtý (brouillon), na kterých byly zaměřeny a zobrazeny samostatně jednotlivé pozemkové tratě
- knihy fassí (příznání), které obsahovaly popis polohy a název pozemkové tratě, soupis pozemků rozlišených topografickým číslem pozemků, jména majitelů a výměry pozemků
- pozemkové topografické archy (fassní archy)
- úhrnné sestavy plošné výměry kultur a kontrolovaného ročního výtěžku

Měření bylo dobře zorganizováno (výsledky se zapisovaly do připravených tiskopisů), probíhalo velmi rychle a bylo dokončeno během čtyř let, takže už 1. listopadu 1789 vstoupil operát josefského katastru v platnost.⁵

⁵ Primitivní a ukvapené měření bez geometrických základů však nemohlo zajistit spolehlivé výsledky, což se ukázalo roku 1792 při snaze sestavit z náčrtů souvislou mapu celé říše, neboť z jednotlivých polních tratí nebylo často možno sestavit ani mapu obce. Protože tento katastr jako první již nerozlišoval půdu poddaných a šlechty, byl na nátlak šlechty po smrti Josefa II. v roce 1792 částečně zrušen a daně šlechty se opět vybíraly podle předchozího tereziánského katastru. Tato úprava se pak nazývala katastrem tereziánsko-josefínským, který byl podkladem pro vznik zemských desk, zakládaných nebo upravovaných podle patentů z roku 1794 o deskách

Stabilní katastr⁶ - soubor údajů o veškerém půdním fondu v Rakouském císařství. Pořízen byl v první polovině 19. století za účelem získání dostatečně přesného měřického podkladu pro stanovování pozemkové daně. Měl to být trvalý registr, a proto byl nazván „stabilní“. Z měřického operátu stabilního katastru byly odvozeny pozdější katastrální mapy na území České republiky. Nerovnoměrnost ve zdanění dominikálu a rustikálu a stoupající požadavky státu si již dávno žádaly reformu. 2. 8. 1806 byly zahájeny přípravné práce na novém katastru. 21. 8. 1810 přešlo vypracování nového systému pro pozemkovou daň z působnosti Dvorské kanceláře do působnosti právě vzniklé sedmičlenné komise. Ta pod vedením Kristiana Wurmsera pracovala koncepčně a na vědecké bázi. Důsledně připravovala technickou i legislativní stránku. Snaha vyvrcholila vydáním patentu císaře Františka I. ze dne 23. prosince 1817, o dani pozemkové a vyměření půdy. Nejdříve byly přesně vymezeny hranice pozemků. Takto označené pozemky byly posléze zaměřeny. Základní jednotkou byla katastrální obec. U pozemků se evidovala jejich velikost, poloha a čistý výnos. Přesné trigonometrické zaměření provádělo v terénu několik polních měřičských skupin. V Čechách měření proběhlo v letech 1826–1830 a pak 1837–1843, na Moravě pak v letech 1824–1830 a 1833–1836. Vznikaly tak katastrální mapy v měřítku 1:2880 (1 rakouské jítro v terénu = 1 palec čtverečný na mapě) zvlášť pro každou katastrální obec - každé parcele přiřazeno parcelní číslo (liší se od josefského); z nich tzv. císařský povinný otisk byl archivován v Centrálním archivu pozemkového katastru ve Vídni.

Katastrální operát měl tyto části:

- měřický operát – výstup geometrického zaměření a zobrazení všech pozemků,
- písemný operát – soupis všech pozemků a jejich vlastníků,
- vceňovací operát – druhové a bonitní rozdělení pozemků.

K mapám stabilního katastru existuje legenda. Tak kupř. okrové jsou role (zkratka Rott značí kopaninu, dočasný úhor), šedé s nádechem hnědé lesy, sytě zelené parky a zahrady, zelené louky, světle zelené pastviny (s písmenem W nebo GW, což je zkratka pro obecní pastviny); karmínové jsou zděné budovy, kamenné mosty, jezy a silnice, v tmavém odstínu karmínové veřejné stavby, žlutě jsou dřevěné budovy (roubené, spalné), mosty a jezy. Bílou barvu mají

zemských. Platil až do roku 1851, respektive 1860, kdy byl nahrazen na Moravě a v Čechách stabilním katastrem

⁶ **Ústřední archiv zeměměřictví a katastru (ÚAZK)**, organizačně začleněný do Zeměměřického úřadu, shromažďuje a veřejnosti zpřístupňuje výsledky rozsáhlých geodetických a kartografických prací, které v minulosti probíhaly na území Čech, Moravy a Slezska. Pro zvláštní povahu uchovávaných archiválií, které jsou součástí Národního archivního dědictví, má ÚAZK statut specializovaného archivu. K nejcennějším archivním dokumentům archivu patří měřický operát unikátního díla první poloviny 19. století – stabilního katastru, založeného císařským patentem v roce 1817. V archivu jsou uloženy ručně kreslené a kolorované originální mapy všech katastrálních území v měřítku 1:2880. Jejich ručně kolorované tisky, které byly určeny jako povinné kontrolní exempláře do vídeňského archivu (tzv. císařské povinné otisky). Operáty navazujících katastrálních prací jsou rovněž zastoupeny a archiv je tak jedinou mapovou sbírkou, kde je možné sledovat vývoj katastrálního mapování na našem území.

veřejná prostranství a půda, která se neobdělává, jako jsou dvory a nádvoří. Hnědou barvu mají cesty, modrou vodní plochy.

Popis hranic katastrálních obcí 1827

- původ – náleží původně ke stabilnímu katastru – podkladem pro vyměření daní bylo vymezení hranic jednotlivých obcí, po vyhotovení indikačních skic toto vyměření přestalo být podkladem pro stanovení daní

- význam – řešení sporných otázek v záležitosti hranic, východisko pro vyměřování a popis hranic nově vznikajících obcí

- obsah – prozatímní popis hranic z let 1827-1843 (vyjmenování sousedních obcí, účast geometra a zástupce dominia či sousedních dominií), definitivní popis hranic (vyhotoven téhož nebo následujícího roku), grafický náčrt průběhu katastrální hranice (bez měřítko); v případě námitek, problémů či změn (vznik nových samostatných katastrálních obcí) vypracován nový protokol a připojen ke spisu.

Reambulovaný katastr

- pro zastarávání stabilního katastru nařízeno jeho systematické udržování

- 29. května 1869 vydán „Zákon o revizi katastru daně pozemkové“ – předepisovalo se v něm doplnění stabilního katastru o změny od původního měření, provedení nového, tzv. všeobecného ocenění a vtrídění pozemků (stanovení čistého výnosu pozemků na základě cen plodin z roku 1824 již neodpovídalo skutečnosti)

- realizace – zemská komise (zřídila 5 subkomisí pro tzv. odhadní rajóny – pražský, chebský, litoměřický, chrudimský a budějovický), výsledkem její práce (do roku 1882) byl tzv. reambulovaný katastr

- 6. dubna 1879 vydán nový zákon – § 37 pozměňoval zákon z roku 1869 a určoval způsob podávání stížností nesprávné zapsání držby, nesprávné zjištění plochy, chyby ve výpočtech, nesprávné zařazení pozemku mezi zdanitelné a nezdanitelné či do klasifikačních tříd) – výsledkem jsou modré aršky (výtah z katastrálního měření Čech 1879-1882/3 – doplnění a opravení údajů stabilního katastru.

- 25.6.1871 - přijat obecný knihovní zákon (zákon z 25. 6. 1871 č. 95/1871 ř.z. o zavedení obecného zákona o pozemkových knihách), a 5. 12. 1874 zákon o založení nových pozemkových knih (zákon č. 92/1874 z.z.Č. o založení nových pozemkových knih pro království České a o jejich vnitřním zařízení) - stanoveno, že v nových pozemkových knihách mají být zaneseny veškeré nemovitosti i práva a povinnosti s nimi spojené. Zákon stanovil, že pozemkové knihy jsou veřejné. Práva zapisovaná do pozemkových knih – vklad (intabulace) - intabulační princip (tj. ztotožnění okamžiku nabytí práva s okamžikem jeho veřejné publicity v pozemkové knize)

Urbáře⁷

Držebnosti poddaných a jejich povinnosti si dávala vrchnost, tj. držitel pozemkového majetku, pro evidenci platů a dávek, které jim měly být odváděny poddanským obyvatelstvem, již před rokem 1650 zapisovat do knih – urbářů. Pozemky připsané v urbářích poddaným a svobodníkům – pozemky urbární, rustikální, později též kontribuentní.⁸

Urbáře vznikaly z iniciativy majitelů panství a statků pro evidenci platů a dávek, které jim plynuly z poddanských usedlostí. Povinnosti poddaných tvořily peněžní platy, naturální dávky nebo robota. Jednotlivé druhy se mohly navzájem doplňovat. Zatímco ve středověku převažovaly dávky v naturáliích a posléze v penězích, pro raný novověk je charakterističtější, že vrchnost ukládala více roboty. Výše finančních odvodů totiž nebyla obvykle během let valorizována a ztrácela proto na hodnotě, zatímco v případě roboty tento problém odpadal. Platy a dávky se obvykle vybíraly dvakrát do roka, na jaře (na sv. Jiří) a na podzim (na sv. Havla). Někdy mohly být termíny stanoveny na sv. Jana a sv. Václava.

Podle obsahu je možné rozdělit urbáře do dvou základních skupin. První část urbářů obsahuje pouze sumární výčet povinností poddaných pro každou ves či rychtu. Druhá skupina obsahuje soupisy konkrétních poddaných podle jednotlivých vsí s uvedením povinné dávky. Mezi jednotlivými typy existovala řada přechodů a urbář může představovat i spojení obou druhů. Každá poddanská usedlost se v urbáři obvykle vedla samostatně a uváděly se k ní změny ve vlastnictví a povinnostech. *Tím se z urbářů postupně vyvinuly pozemkové knihy.*⁹

Výměra dominikálu se v urbářích neuvádí. Bývají zde sice rovněž popisy vrchnostenských sídel, kostelů, poplužních dvorů či panských hospodářských budov, ale tyto zápisy nebyly nezbytnou součástí urbářů. Výjimečně byly do urbářů zaneseny opisy listin a jiných písemností, na jejichž základě se dávky odváděly.

Urbáře se vytvářely pro jednotlivá panství a při každé změně majetkových poměrů se obvykle pořídil nový urbář.

Nejstarší dochovaný český urbář je součástí tzv. manuálu Jana Staiče, který vznikl koncem sedmdesátých let 13. století ve Vyšebrodském klášteře, za kterým následuje o něco mladší urbář pražského biskupství z let 1283–1284 zachovaný ve zlomku. Z 1. poloviny 14. století se dochovaly urbáře klášterů Pohled, Zbraslav, Sedlec, Roudnice nad Labem a Osek. Ze světského prostředí máme nejstarší urbář pro rožmberské panství z roku 1379 následovaný urbářem frýdlantského panství z roku 1381.

Samotný urbář byl vždy předpisem konkrétně aktualizovaným jinou formou, především úročním rejstříkem.

⁷ soupis povinností poddaných vůči vrchnosti.

⁸ Pozemky vrchnostenské – panské, dominikální anebo dvorské – do roku 1706 nebyly podrobeny žádné dani.

⁹ Někdy lze najít též pozemkové knihy s urbárními údaji

Urbární rejstříky, a to nejen úroční jako předpisy platů a dávek pro jednotlivé úroční termíny v určitém roce a rejstříky výběrčí jako soupisy skutečně odvedených peněžních nebo naturálních plateb.

Pokud bychom chtěli definovat urbáře i úroční a výběrčí rejstříky společně, pak lze konstatovat, že jsou to písemnosti pro evidenci platů a dávek, které jim měly být nebo byly odváděny.

Roku 1775 byly poddanské povinnosti vůči vrchnosti a kostelu jednotně upraveny státem, na urbáře navázaly tzv. urbaniální fassé, které měla vrchnost vyhotovit za vlády Marie Terezie, aby se v celé zemi dosáhlo jednotných urbaniálních poměrů. Zatímco na Moravě byly v letech 1775–1776 zpracovány fassé na všech panstvích, v Čechách vrchnost tyto snahy bojkotovala a vzniklo jen několik málo nových urbářů.

Souvislost s tzv. **Raabizací**.¹⁰

Šlo o souběžnou poddanskou a pozemkovou reformu, jejímž cílem bylo zefektivnit zemědělskou výrobu a zvýšit porodnost v situaci, kdy poddaní byli v důsledku třicetileté války a války o dědictví rakouské zatíženi rozsáhlou robotou a stále častěji se bouřili. Ideou bylo rozdělit vrchnostenské statky na raabizovaném panství mezi sedláky, kteří by byli na pozemku v dědičném nájmu, stali by se emfyteuty.¹¹ Tím by odpadla roboty a sedláci by místo ní odváděli vrchnosti peněžité (případně naturální po desetiletém odstupu) dávky. Velkostatky by tak nahradilo mnoho malých statků, jejichž velikost by odpovídala zhruba potřebám jedné rodiny, proto byli tito sedláci často nazýváni familianti. Na panstvích, kde mnoho půdy leželo ladem, byla raabizace spojena s kolonizací, příchodem nových familiantů, kteří byli osvobozeni od roboty a požívali např. dočasných úlev z platby nájmu.

V Čechách byl nesporně výrazně zvýšen počet selských usedlostí, došlo k zvýšení zemědělské výroby i růstu porodnosti. Reforma tedy byla úspěšná i přesto, že nebyla provedena ani plošně ani rovnoměrně. Celkem vzniklo v rámci raabizace v Čechách 128 nových vesnic a na Moravě 117. Reforma ale zavedla nerovnost mezi poddané nájemce půdy, která se projevila při postupném vykupování se z roboty v průběhu 19. století.

Své opodstatnění ztratily urbáře po zrušení poddanství v roce 1848.

¹⁰ František Antonín Raab, německy Franz Anton Raab, (21. prosince 1722 Sv. Linhart, Korutany – 20. dubna 1783 Vídeň)

¹¹ V Čechách na celkem 105 panstvích komorních a ex-jezuitských; ostatním panstvím byla pouze doporučena. Nejvíce byla uplatněna v blízkosti ohnisek selských bouří ve východních Čechách. Mnoho měst a jiných panství raabizaci odmítlo. Po vyzkoušení v Čechách byla raabizace provedena mj. na Moravě (1777), dvorským dekretem z 10. února 1783 byla nařízena na všech statcích pod dozorem a správou státu.